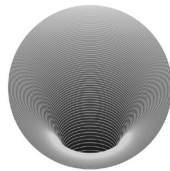

Przekaz medialny a kształtowanie się narodowej tożsamości

W ROZDZIALE III:

Maciej Ignatowski

Analiza wybranych wątków rosyjskiego przekazu medialnego
w kontekście psychologii społecznej.....

Analiza wybranych wątków rosyjskiego przekazu medialnego w kontekście psychologii społecznej

Streszczenie

Artykuł omawia wybrane motywy występujące w języku rosyjskiego przekazu medialnego. W szczególności poruszane są takie tematy, jak kształtowanie się nowej narodowej tożsamości, tworzenie się ideologii przemocy oraz dekonstrukcja dyskursu pokojowego. Zagadnienia te zanalizowane zostały w kontekście psychologicznych koncepcji, takich jak teoria poszukiwania znaczenia (ang. *significance quest theory*) Kruglanskiego, teorii dotyczącej charakterystyki i konsekwencji przekonań moralnych (ang. *moral conviction*) Lindy Skitki, teorii fundamentów moralnych Jonathana Haidta i jego społeczno-intuicjonistycznego modelu jako głównego źródła moralnych przekonań oraz teorii przemocy moralnej (ang. *moral violence*) Fiskego i Raia. Celem analizy jest uporządkowanie materiału propagandowego i zasygnalizowanie pewnych powtarzających się motywów, co do których psychologia społeczna może wnieść nieco zrozumienia. Głównym źródłem informacji odnośnie do rosyjskiego przekazu medialnego jest książka Gartnera „Za Putina”, która wydaje się niezwykle cenna dla zrozumienia zasięgu i radykalności stosowanego języka. Szczególna jej wartość leży też w obfitości przywoływanych przez nią wypowiedzi zwykłych osób, które nie będąc, zdaniem autora, nacjonalistami, wciągnięte zostały w tryby propagandy i stały się jej czynnymi propagatorami. Przedmiotem analizy są sformułowania pochodzące z wypowiedzi ważnych polityków rosyjskich oraz czołowych dziennikarzy i influencerów. Praca ta nie pretenduje do miana kompleksowej analizy propagandy rosyjskiej, co z powodu subiektywnego doboru źródeł byłoby niemożliwe.

Słowa kluczowe: propaganda, poszukiwanie znaczenia, przemoc moralna, menedżerowie konfliktu, dehumanizacja

Analysis of Selected Threads of Russian Media Coverage in the Context of Social Psychology

Abstract

Article discusses selected motifs appearing in Russian media coverage. In particular, topics such as formation of a new national identity, creation of an ideology of violence and deconstruction of peace discourse are discussed. These issues are analyzed in the context of psychological theories such as Kruglanski's *Meaning quest theory*, Linda Skitka's theory of characteristics and consequences of moral conviction, Jonathan Haidt's *Theory of moral foundations* and his *Social-intuitionist model* as the main source of moral beliefs and the theory of *moral violence* by Fiske and Rai. The purpose of the analysis is to organize propaganda material and to highlight certain recurring motifs to which social psychology can provide some understanding. The main source of information regarding Russian media coverage is Gartner's book "Z Generation", which seems to be particularly valuable for understanding the scope and radicality of the language used. Its particular value also lies in the abundance of statements it cites that come from "ordinary" people who, not being nationalists, were drawn into the field of propaganda and became its active propagators. The subject of the analysis are phrases from statements by important Russian politicians and leading journalists and influencers. This work does not claim to be a comprehensive analysis of Russian propaganda, which would be impossible due to the subjective selection of sources.

Keywords: propaganda, quest for significance, moral violence, conflict managers, dehumanization

Wprowadzenie

Jesteśmy najwspanialszym krajem! Nie dlatego, że jesteśmy bogatsi, (...) że nasza średnia długość życia jest najwyższa. Nie! Jesteśmy najwspanialszym krajem, ponieważ mamy najwspanialsze przeznaczenie! Stoimy twardo i własnymi ciałami chronimy dzieci zabijane przez ukronazistów! Walczymy po stronie dobra! Wasi bracia i ojcowie są na pierwszej linii frontu. Celem człowieka nie jest szczęśliwe życie... kupno samochodu lub mieszkania. Możesz żyć tylko wtedy, gdy wiesz, za co jesteś gotów umrzeć.

Tak brzmiały słowa Władimira Sołowiowa na konferencji edukacyjnej zorganizowanej przez Rosyjskie Towarzystwo „Wiedza” (za: Gartner, 2023, s. 195). Zawierają one motywy kluczowe dla niniejszej pracy: myślenie w kategoriach dobra i zła, poszukiwanie znaczenia, poświęcenie się wyższej idei czy też ochrona niewinności. Dodawszy nieobecne tutaj, choć wcale nie rzadkie, zwroty sprowadzające wrogów narodu do „zwierząt” i „bydła”, można odnieść wrażenie, że język ten stanowi spójną i funkcjonalną całość usprawiedliwiającą, czy wręcz domagającą się, przemocy. Psychologia społeczna, jako nauka zajmująca się także ekstremalnymi ludzkimi zachowaniami (i prowadzącymi do nich procesami psychologicznymi), powinna być w stanie przysłużyć się przynajmniej punktowemu rozjaśnieniu tych zagadnień.

Artykuł stawia sobie na celu omówienie wskazanych wątków propagandy rosyjskiej (jeśli za propagandę można rozumieć również działalność w dużej mierze oddolną) w kontekście wybranych koncepcji psychologicznych. Nie jest to zatem kompleksowa analiza przekazu medialnego w Rosji – stanowi raczej subiektywny wybór i omówienie pewnych godnych uwagi treści. Nie sposób dokonać ilościowej analizy i stwierdzić choćby, z jaką częstotliwością pojawiają się one w przekazie medialnym. Są to jednak w dużej mierze fragmenty wypowiedzi znanych dziennikarzy, influencerów oraz polityków, a więc posiadają pewne znamiona reprezentatywności.

Należy przy tym pamiętać, że przyporządkowywanie (mniej lub bardziej arbitralne) danych treści do konkretnej teorii (tutaj – psychologicznej) niekoniecznie musi oznaczać zadowalające ich wyjaśnienie – w najgorszym zaś razie może wzbudzić fałszywe poczucie zrozumienia. Na przykład można się zastanawiać, na ile odnajdując w danym języku elementy „dehumanizacji”, powiększa to nasze realne rozumienie uwarunkowań i potencjalnych konsekwencji. Ponadto problemy wynikają również z faktu, że tak złożonych kontekstów, jak np. obecna sytuacja rosyjskiego społeczeństwa nie sposób „zainscenizować” w laboratorium, aby móc precyzyjnie manipulować zmiennymi. Trzeba też pamiętać, że błędem w niektórych przypadkach mogłoby być projektowanie wyników badań, w których osobami badanymi najczęściej wciąż są przedstawiciele szeroko pojętej kultury zachodniej, społeczeństwo kraju równocześnie tak nam kulturowo bliskiego, jak i dalekiego jak Rosja.

1. Narzędzia psychologii społecznej

1.1 Poszukiwanie sensu i znaczenia

Można się spotkać z interpretacjami, że w Rosji ma miejsce „ekstremalna polityka walki o duszę” (Gartner, 2023, s. 146). Niektórzy analitycy wskazują na fakt, że podejmowane są próby przekształcenia systemu wartości społeczeństwa, w którym to celu wojna w Ukrainie postrzegana bywa jako użyteczne ku temu narzędzie (Jurasz, 2024). Może się to wiązać z radykalizacją ideologii, która – nawet jeśli świadomie rozpropagowana – stanie się po pewnym czasie czymś wiążącym także i samych jej twórców (Gartner, 2023).

Pomysł, że istota ludzka bywa napędzana nie tylko przez „proste” popędy, nie jest novum w obszarze psychologii. Wolę sensu – niejako „wyższego” i transcendującego naszą codzienność – można rozumieć jako naturalną ludzką potrzebę (Frankl, 2011). Choć zjawiska te z pewnością nie są tożsame, pragnienie poczucia sensu dotyczy chęci „znaczenia czegoś”, bycia częścią większej układanki, przeznaczenia wspaniałego narodu, obrońcą Wielkiej Sprawy. Na początek warto rozważyć rolę, którą te zjawiska psychologiczne mogłyby odgrywać w procesie kształtowania się postaw i zachowań ekstremistycznych.

Kruglanski (2014), opisując różnorodne motywy stojące za działaniami terrorystycznymi, wymienia m.in. honor, zemstę, religię, sprawiedliwość. Za tym wszystkim jednak, jak twierdzi, stoi swoiste *poszukiwanie znaczenia* (ang. *quest for significance*), które definiuje bardzo szeroko, tzn. jako stanowiące uniwersalną i podstawową ludzką motywację związaną m.in. z potrzebą szacunku, osiągnięć, znaczenia, kompetencji, kontroli. Radykalizacja wiąże się dla niego z akceptacją powszechnie odrzucanych metod osiągnięcia danego celu przy relatywnej utracie zainteresowań dla celów pozostałych¹.

Cytat znajdujący się na początku niniejszej pracy wydaje się dobrą ilustracją opisywanej przez Kruglanskiego potrzeby. Gartner, z którego książki owa wypowiedź została zaczerpnięta, podkreśla istotny jego zdaniem fakt, że społeczeństwo rosyjskie, a przynajmniej te jego części, które dały się „porwać” głównonurtowemu przekazowi medialnemu, funkcjonuje wewnątrz wielkiej opowieści o starciu dobra ze złem czy też obrony niewinności przed przemocą i degeneracją. Choć rosyjskie *imaginarium* nie jest nowe – odwołuje się m.in. do najazdu Napoleońskiego, drapieżnego kapitalizmu lat dziewięćdziesiątych XX wieku, a przede wszystkim do wielkiej ofiary narodu rosyjskiego w czasie obrony przed hitlerowską inwazją – odkrywa przed rosyjskimi obywatelami możliwość zostania „kimś więcej”, niżeli są. Mogą się stać podziwianymi bohaterami, a nawet narodowymi świętymi – jak twierdzi Gartner (2023, s. 28),

¹ Można się zastanawiać, na ile pojęcie „radykalizmu” jest adekwatne w sytuacji, gdy ekstremistyczna narracja wchodzi do głównego nurtu przekazu medialnego. Trudno w takiej sytuacji mówić np. o nieakceptowalności społecznej środków bazujących na przemoc, gdy zdaje się ona momentami przez media wręcz gloryfikowana (Gartner, 2023).

„oddawanie życia w walce z faszyzmem” równa się „wstępowaniu do panteonu świętych przodków”².

Warto przy tym na marginesie zauważyć, że o ile Kruglanski rozumie ekstremistyczną działalność jako wybór skrajnych środków do osiągnięcia pożądanego celu (jak właśnie chęć znaczenia), o tyle sytuacja może być nieco bardziej zniuansowana. Niewykluczone bowiem, że „prawa przemoc”, tj. skierowana przeciwko „złym” i „zdegenerowanym”, stanowi cel sam w sobie – zamiast być trudnymi do przyjęcia, lecz koniecznymi „środkami” pozostaje raczej „uświęcającym celem”. Świętość krucjaty może tkwić również i w samej przemocy wobec grzeszników (ten aspekt zostanie nieco szerzej poruszony w drugiej części pracy).

Jak zauważa Kruglanski, aby potrzeba poszukiwania znaczenia wysunęła się na plan pierwszy (np. względem potrzeby komfortu), potrzebne są specyficzne okoliczności, np. związane z poczuciem deprivacji znaczenia poprzez poczucie poniżenia i deprecjacji. Niektórzy autorzy (Gartner, 2023; Snyder, 2019) zwracają uwagę na kluczową rolę, jaką w obecnej głównonurtowej, nacjonalistycznej retoryce odgrywa figura upokorzeń doznanych w związku z rozpadem ZSRR, „zdradą” Gorbaczowa oraz wykorzystywaniem tego kryzysu przez Zachód za rządów Jelcyna. Co więcej, rosyjska kultura, wartości i tożsamość – a także, a może przede wszystkim, sam „sposób bycia” – miały być podważane przez zachodnie liberalne społeczeństwo, przez nie zaniechyszczone i degenerowane. Jak twierdzi historyk Timothy Snyder (2019), zanurzenie się w narracji opartej na „wieczności” – niekończących się i nawracających wciąż na nowo walce z zagrożeniami, zdradzie i krzywdzie – ułatwia akceptację niedoskonałości codzienności, a może nawet porzucenie (niewyobrażalnej) myśli o jej polepszeniu. Jednocześnie wyjaśnione i uzewnętrznione zostają powody złego stanu rzeczy, co umożliwi utrzymywanie pozytywnej tożsamości³.

Jeśli założyć, zgodnie z koncepcją Kruglanskiego (2014), że oprócz frustracji potrzeb ekstremizm wiąże się z gloryfikującą przemoc ideologią (taką, która wskazuje przemoc jako najlepszy, jedyny możliwy bądź jedyny słuszny środek do osiągnięcia celu), to wydaje się, iż rosyjski przekaz medialny stanowi idealne wręcz tego uosobienie (narracja ta zostanie poddana analizie w drugiej części pracy). Koncepcja Kruglanskiego na temat działań skrajnych wydaje się opierać na indywidualistycznie rozumianym – umiejscowionym niejako w jednostce – poczuciu utraty znaczenia (choć może być ono skutkiem upokorzenia jej kraju, kultury bądź rodziny). Taka interpretacja nie jest zapewne jedyną możliwą – kompensacyjny charakter radykalizmu, choć potwierdzony badaniami empirycznymi, nie wyklucza innych, alternatywnych wyjaśnień. Mimo to może się ona okazać ciekawa, biorąc pod uwagę specyfikę funkcjonowania współczesnego – opartego na przekazie wywodzącym się z baniek informacyjnych i internetowego „spektaklu” – społeczeństwa (Gartner, 2023).

² Warto też zauważyć, że „oczyszczająca wojna” i apokalipsa stanowią – na równi z odrodzeniem imperium – pożądane wręcz zwieńczenie (Gartner, 2023).

³ Potencjalnie interesującym kierunkiem badań mogłoby być zbadanie relacji rosyjskiego kolektywnego narcyzmu (de Zavala i Lantos, 2020) z poparciem dla obecnej polityki zagranicznej Rosji, co niestety wydaje się w obecnej sytuacji niemożliwe. Retoryka Putina w dużym stopniu dowartościowuje rosyjskość i snuje wizję mocarstwowej i „zajmującej należne jej miejsce” Rosji.

1.2 „Posmodernistyczne” tworzenie „Ja”

Gartner (2023) kładzie szczególny nacisk na, jak to określa, „postmodernistyczną” charakterystykę świata współczesnych mediów komunikacyjnych. Przekaz z nich płynący nazywa „ahistorycznie eklektycznym brikolazem”, „fantazyjną grą, swoistym patchworkiem” który „rozrywa i składa na nowo fragmenty średniowiecza, caratu i ZSRR” (s. 28). Nie jest to proces samorzutny, ponieważ Putin otwarcie kreśli plan „ekstremalnej polityki walki o duszę” czy też „miękkiej terapii kulturowej” (s. 146). „Postmodernistyczny” charakter prezentowanej rzeczywistości cechuje „bajkowy” charakter, w którym to potrzebne (pożądane) elementy wyciągane są z historii arbitralnie, a ona sama staje się swoistą karykaturą składającą się z szeregu uproszczonych i atrakcyjnych symboli, odległą wszelkiej naukowej metodyce. W sytuacji gdy procesy poznawcze kierowane są przez silną potrzebę (np. potrzebę znaczenia), a wszelka alternatywna wizja jest przedstawiona jako wroga działalność i wyciszana, wrodzona nam tendencja do szukania potwierdzenia dla naszych poglądów (Haidt, 2014; Westen, 2006), czyni wszelki realny dialog czymś wysoce nieprawdopodobnym.

Znaczące wydaje się również to, że owa nowa tożsamość jawi się jako coś „fajnego”. Coraz trudniej jednoznacznie oddzielić ogólnie promowanych influencerów od licznych, wyrastających jak grzyby po deszczu użytkowników mediów społecznościowych powielających i lajkujących konkretne przekazy, po prostu dlatego, że są atrakcyjne (Gartner, 2023). Psychologiczna wiedza stojąca za czarującymi i uzależniającymi mediami społecznościowymi i aplikacjami promującymi konsumpcjonizm bądź nowoczesną duchowość równie dobrze radzi sobie, rozprzestrzeniając nienawiść i apokaliptyczną narrację końca świata. Podziwiane gwiazdy i idole młodzieży wspierają inicjatywy wojskowe, sprawiając, że sprawa popierania wojny w Ukrainie staje się nie tyle kwestią przymuszenia przez toporną państwową propagandę (starszego pokolenia), ile swoistym antyzachodnim „lifestylem”. Wyrażenie wrogości do „ukronazistów” bądź zdrajców kraju, przy jednoczesnym pielęgnowaniu białej i „prawdziwej” rosyjskości, może być sposobem na socjalizowanie się i wchodzenie w grupy rówieśnicze. Ulubieni i podziwiani celebryci mieszają hasła wiary w siebie, optymizmu i życia pełnią życia z przekazem skrajnie faszystowskim (Gartner, 2023). Ta ścieżka wydaje się „uwalniać dzieci od uciążliwego poszukiwania swojego »Ja«”. (Gartner, 2023, s. 174). Dodawszy do tego postępującą już od najmłodszych lat militaryzację młodzieży (np. Młoda Armia), można dojść do wniosku, że na naszych oczach zachodzi proces kształtowania nowego pokolenia całkowicie obcego zachodnim wartościom.

1.3 Moralność

Kolejnym elementem, który zdecydowanie wybrzmiewa w przytoczonych fragmentach, pozostaje ich ładunek moralny. Nie jest jasne, czy moralność może być utożsamiana z potocznie rozumianym „dobrem” – choćby dlatego, że zawsze pojawia się pytanie, „o jakie dobro chodzi” i „z czyjej perspektywy”. Bywa tak, że najbardziej chwalebna zasada moralna owocuje negatywnymi konsekwencjami. O ile historia wydaje się podpowiadać, że w wielu przypadkach świat stał się lepszym miejscem

dzięki rezygnacji z partykularnych interesów i idealizmowi, o tyle może równie prawdziwe byłoby stwierdzenie, że nierzadko to właśnie nadrzędne wartości sprawiały, iż człowiek dokonywał gwałtu na swoim bliźnim. Regularnie, nawet wśród polityków – a więc osób rzekomo żyjących w świecie dialogu z „innością” (Arendt, 2020; Mouffe, 2015) – odnajdziemy ataki np. na dziennikarzy bądź członków wymiaru sprawiedliwości jako na agentów wrogiego państwa czy też przedstawicieli interesów oligarchicznej klasy posiadaczy. Także w imię wartości rzekomo humanistycznych i liberalnych prowadzono brutalną nieraz kolonizację. Szczególnie biorąc pod uwagę to, jak bardzo nasz kompas moralny jest związany z intuicyjną bądź emocjonalną sferą naszego umysłu (Haidt, 2001), łatwo sobie wyobrazić, że propaganda prezentująca obrazy wywołujące silne emocje moralne bywa niekiedy skuteczną metodą manipulacji.

Znane i szeroko komentowane prace Jonathana Haidta (np. Haidt 2001, 2014) sprawiły, że powiązania moralności z konfliktami międzyludzkimi stały się przedmiotem dyskusji także i poza światem badaczy zajmujących się tą dziedziną. Haidt przedstawił wpływową koncepcję istoty ludzkiej, która – także w sferze myślenia moralnego – kieruje się przede wszystkim rozumowaniem intuicyjnym i emocjonalnym. Próbował również scharakteryzować różnice w postrzeganiu kwestii moralnych jako różnice w wyznawanych wartościach, które traktował, inspirując się dziełami Schwedera (1997), jako „fundamenty moralne”. Umysł *homo sapiens*, jak argumentował, nie jest „z natury” zaprogramowany do poszukiwania prawdy. Choć faktycznie np. w sytuacji polowania pewien „kontakt z rzeczywistością” jest zdecydowanie potrzebny, to jednak w kontekście społecznym zdecydowanie ważniejsza może się okazać umiejętność obrony swoich poglądów, wpłynięcia na drugą osobę lub przekonanie jej do swoich racji. Choć porozumienie się osób o odmiennych stanowiskach w sytuacji obopólnych chęci i dobrej woli – lub chociaż pewnej dozy szacunku – jest możliwe, to jednak znacznie bardziej realistyczna – i powszechna – byłaby raczej postawa obronno-zaczepna, nakierowana na ochronę własnych poglądów i obalenie bądź ośmieszenie cudzych.

Linda Skitka z zespołem przeprowadziła przed dwudziestu laty serię badań, które zdają się dość dobrze oddawać dwoistą naturę myślenia moralistycznego. Poczucie, że posiada się moralny mandat, charakteryzuje się często przekonaniem co do jego szczególnej wagi i poczuciem pewności, stanowi również usprawiedliwienie dla zachowań w innych sytuacjach nieakceptowalnych, np. wtedy, gdy badani byli przekonani co do moralnej konieczności ukarania sprawcy przestępstwa, wyrażali większe przyzwolenie na łamanie procedur prawnych (Skitka, Mullen, 2008). Osoby badane okazywały również niechęć do zamieszkania w sąsiedztwie, podjęcia pracy lub wejścia w osobistą relację z osobą, z którą nie zgadzały się co do kwestii moralnej (Skitka, Morgan, 2009). W dyskusji z oponentem rzadziej dochodziły do kompromisu i wyrażały chęć do kooperacji – w niektórych przypadkach utrudniając również porozumienie w kwestiach wykraczających poza sporne zagadnienie. Moralne przekonania skutkowały też zachowaniami niekonformistycznymi (np. niezgodą na podporządkowanie się wyrokowi amerykańskiego Sądu Najwyższego w kwestii eutanazji w 2006 roku) oraz sprawiły, że sędziowie ci byli postrzegani jako mniej sprawiedliwi i prawdomówni, a sama instytucja była delegitimizowana (Skitka, Bauman 2009). Wyniki te potwier-

dzają poruszone wcześniej kwestie – cele wyznaczone poprzez przekonania moralne, „uświęcają środki” (co skutkuje też tym, że wszelkie procedury prawne, na których oparte jest państwo, okazują się mniej istotne). Co ciekawe, wywoływana przez przekonanie o moralnym mandacie nietolerancja polityczna (np. zgoda na ignorowanie opinii i głosów przeciwników, odbieranie im pozycji państwowych bądź śledzenie ich aktywności internetowej) okazała się większa u osób badanych w Chinach niżeli w USA, co autorzy badania uzasadniali centralną pozycją, jaką w amerykańskim systemie wartości zajmują (a przynajmniej zajmowały w 2012 roku badania) wartości dotyczące praw osobistych i obywatelskich (Skitka i in., 2013).

Choć przedstawione w poprzednich paragrafach badania i poglądy dotyczyły przede wszystkim kontekstu debaty publicznej, można też odnaleźć dane świadczące o związkach moralności z agresją, a nawet skrajnymi przykładami przemocy międzyludzkiej. Wrogowie państwa i narodu rosyjskiego „zasłużyli na śmierć” (Gartner, 2023, s. 21), co wydaje się dość wyraźnie odwoływać do sfery moralnej – ich złych uczynków i spaczony natury. Jak zauważają dość prowokacyjnie Fiske i Rai (2015), wojna na ogół wiąże się z przekonaniem, że wróg powinien cierpieć, zostać zabity i zniewolony. Powody prowadzenia wojen, pomijając czysto hierarchiczne powinności, określane są często w kategoriach niesprawiedliwości, zdrady, rewanzu (i sprawiedliwej kary), poczucie jedności i motywów solidarnościowych, utraty honoru, poniżenia, obrony rodziny bądź kraju. Rzadko zdarza się, że wojna nie jest przedstawiana jako działalność obronna bądź „atak wyprzedzający”. Tak też wydaje się to wyglądać obecnie w Rosji (a także wielu innych sytuacjach w długiej historii imperialnej tego kraju, Heller, 2009).

Nawet przyjmując argument, że państwa, idąc na wojnę, myślą na ogół przede wszystkim o swoich interesach, to inaczej zdaje się wyglądać sprawa z wieloma jednostkami. Badania Gingesy i Atrama (2011) wskazują na fakt, że czysto materialistyczne zyski nie tylko nie stanowią źródła motywacji dla bojowników „ideowych”, ale nawet obniżają skłonność do szukania kompromisu i podjęcia pertraktacji pokojowych, gdy oferuje się je jako „zachętę” na osiągnięcie porozumienia.

Ten punkt widzenia można podeprzeć konkretnymi wypowiedziami. Poczucie, że Zachód stanowi zagrożenie, sprawia, iż wojna jawi się jako działalność defensywna. Jednak wróg nie tylko jest niebezpieczny (choć zarazem rozbity i słaby), ile perfidny w swojej grze i kłamliwy, co objawiło się chociażby wykorzystaniem niewinności i dobrej woli Rosjan w relacjach międzynarodowych. Nastoletnia rozmówczyni Gartnera pisze: „Dalej, Rosjo! Jestem za pokojem na świecie, a nienawiść i nawoływanie do zabijania Rosjan przez tych, których wspieracie, pokazały waszą prawdziwą twarz” (s. 20).

Osobnym aspektem jest wywołanie mobilizacji społecznej poprzez wytworzenie poczucia, że wypełnia się powinność wobec swojego narodu i swoich przodków (szczególnie tych broniących ZSRR przed agresją hitlerowską, motyw zajmujący szczególne miejsce w imaginariu rosyjskim). Jak pisze Gartner (2023): „każdy potomek ma wobec swoich zbawców dług nie do spłacenia” (s. 81).

Szczególnie istotną rolę w podobnych procesach mogą odgrywać tzw. menedżerowie konfliktu (Jackson, 2004, za: Piotrowski, 2019). W tym przypadku może się

to wiązać z dekonstrukcją języka pokojowego poprzez przedstawienie radykalnej wizji rzeczywistości międzynarodowej, która ma usprawiedliwiać przemoc – zarówno wobec wroga zewnętrznego, jak i zdrajców wewnątrz kraju. Choć internet z jednej strony stanowi przestrzeń swobodnej wymiany informacji, proces ten bywa niełatwy m.in. poprzez utrudnianie dostępu do mediów społecznościowych, tworzenie odpowiednich algorytmów w wyszukiwarkach, zakaz używania VPN, tworzenie armii botów (Pomerantsev, 2020). Ponadto, jak zostało już pokazane, stanowi on miejsce formowania się nowej tożsamości, normalizację pewnych zachowań i poglądów oraz propagowanie wartości i modelowanie sposobów życia. W tym rozumieniu przedsięwzięciem konfliktu może być nie tylko rząd i podległe mu media, ale i influencerki zajmujące się np. tematyką życia młodej mamy. „W hiperpołączonym świecie online od języka faszyzmu nie ma ucieczki” (Gartner, 2023, s. 46).

1.4 Czystość i niewinność

Innym kluczowym, zdaniem Gartnera (2023), wątkiem jest dialektyka zachodząca pomiędzy czystością, niewinnością, krzywdą, winą i oczyszczeniem. Dobrą tego ilustracją i – jak twierdzi jednym z najczęściej przejawiających się w rosyjskim przekazie medialnym obrazów – jest motyw krzywdy spotykającej niewinne dzieci. Czystość i niewinność nie od dzisiaj wydają się stanowić istotną część rosyjskiej narracji. Nieprzypadkowo, jak zauważa, podczas otwarcia igrzysk w Soczi 2014 roku (niedługo przed aneksją Krymu przez Rosję) kraj ten uosabiała ubrana w biel dziewczynka powtarzająca litery alfabetu, podczas gdy równolegle były prezentowane największe dokonania narodu rosyjskiego. Jak zauważa Snyder (2019), opisując poglądy Iwana Iljina, filozofa cytowanego nieraz przez Putina, już ten myśliciel przedstawiał bolszewizm jako próbę uwiedzenia niewinnych Rosjan przez Zachód, a ekspansję imperialną jako samoobronę. Za niewinną uznawano nawet przemoc i brutalność, jeśli traktowana była jako wyraz prostoty rosyjskiego ludu (Heller, 2009). „Biel w rosyjskiej fladze symbolizuje czystość” (Gartner, 2023, s. 16).

Dzieci jako symbol czystości wykorzystywane są nie tylko dla przedstawienia niewinności Rosjan (i podatnych przez to na krzywdę „fizyczną” i na wszelkie próby oszustwa i degeneracji społeczeństwa), ale też jako sposób ukazania okrucieństwa i nieludzkiego oblicza Ukraińców. Ów motyw, nawiązujący do niewinności i poświęcenia chrystusowego, odsyła też do poglądów przedstawiających Rosję jako obrońcę prawdziwej wiary, kontynuatorkę tradycji Bizancjum (Heller, 2009). Jak zauważa Gartner, obrazy dzieci dziękujących rosyjskim żołnierzom za ratunek lub opowiadające o okrucieństwach, których zabrały z rąk wroga, stanowią częsty element przekazu medialnego. Szczególnie szokujące (a przez to i nośne) mogą się wydać doniesienia o żołnierzach ukraińskich, którzy mieli ukrzyżować trzyletniego chłopca (Gartner, 2023, s. 134; por. 1tv.ru, 2014).

Sama idea zagrożenia zewnętrznego i konieczności obrony ojczyzny nie jest niczym nowym (Snyder, 2020). Poczynając od Wielkiej Smuty poprzez inwazje napoleońskie i hitlerowskie na ekspansji zachodniego liberalizmu i NATO kończąc, historia zdaje się składać z powtarzających się motywów. Nie są to oczywiście fakty całkowicie

zmyślone. Narracja rosyjska wydaje się dokonywać subtelnych przekształceń, przez to Rosja przestaje być jednym z wielu państw walczących o wpływy, prowadzącym (imperialną) politykę, a staje się „życzliwym” wręcz i pokojowym mocarstwem broniącym swojej strefy kulturowej (por. wywiad Carlsona z Putinem, 2024).

1.5 Emocje moralne

Nie sposób „zaksięgować” przeżywanych emocji do konkretnych szufladek i stwierdzić, która jest wzbudzana przez dany motyw lub symbol obecny w propagandzie. Wydaje się jednak, że w przypadku krzywdy spotykającej niewinny naród i dzieci ważną rolę musi wręcz odgrywać gniew. Psychologiczna charakterystyka tej emocji rzuca nieco światła na rolę, jaką ta emocja może odegrać.

Gniew w sytuacji poczucia, że doznało się utraty „zasobów”, szkody – zwłaszcza wobec zewnętrznej wrogości (Russell, Giner-Sorolla, 2013), aktywuje się także wtedy, gdy dostrzegamy krzywdę wyrządzaną drugiemu i jest wrażliwy na okoliczności, w tym postrzegane intencje sprawcy. Co więcej, czasem bywa też traktowany jako emocja wzbudzana przez postrzegane bezprawie i niegodziwość (Russell, Giner-Sorolla, 2011), a wydaje się, że trudno o bardziej „plugawie” i świadczące o splugawieniu charakteru czyny niż te, które zdaje się mnożyć rosyjski przekaz medialny. „Licytacja” na coraz to podlejsze i bardziej bezwstydne czyny i intencje wrogów ojczyzny (zwłaszcza w sytuacji, gdy wróg jest „pożądany”) może łatwo ów gniew i nienawiść karmić i namnażać.

Niewinne dzieci bywają postrzegane zarówno jako symbol niewinności (i niezawinionej krzywdy), jak i czystości (a więc i próby spaczenia). Czystość może tu oznaczać np. społeczeństwo, dla którego obce i nienaturalne są płytkie i oparte na pogoni za tanim poklaskiem i zyskiem uciechy liberalnej demokracji. Może też uosabiać konserwatywny wzorzec męczyzny, kobiety, rodziny i życia seksualnego. Faktycznie ofiarami autorytarnego i coraz bardziej szowinistycznego systemu stały się również społeczeństwa LGBTQ+ (Gartner, 2023). Nawalny okazał się „liberalnym pederastą”, a refren piosenki popularnego rosyjskiego muzyka imitującego rozmowę dziadka z wnukiem brzmi: „Dziadku, czy ja jestem gejem?”. „Nie wnuku, jesteś chujem” (Gartner, 2023, s. 175).

Niejasny związek Ukrainy z homoseksualizmem wyraża też komentarz internetowy nastoletniej rozmówczyni Gartnera: „Ukry, przyjedźcie tu do nas na paradę gejów w Niżnym Tagile, a zmienimy ją w maszynkę do mięsa” (s. 21).

Świętość wydaje się fundamentem moralnym związanym m.in. z obszarem cielesności i życia seksualnego (Haidt, 2014). Zgodnie z koncepcją CAD (Rozin, Haidt, 2008) naruszenia tego kodu wywołują emocję wstrętu moralnego (choć wyniki badań nie są jednoznaczne). Powiązanie naruszeń tabu świętości ciała bywa natomiast poparty wynikami empirycznymi ((Russell, Giner-Sorolla, 2011). Wstręt jest emocją „lepką” i nieracjonalną, osadza się na danym obiekcie poprzez skojarzenie, przez co niełatwo się go „racjonalnie” pozbyć. Pozostawia na jego obiekcie trudno zmywalną etykietę (Russell, Giner-Sorolla, 2013).

Na marginesie warto zauważyć, że podobna narracja często ulega naturalizacji (Smith, 2022). Przejawia się ona np. w poglądach co do tego, że geje nie powinni móc

oddawać krwi, spermy oraz serc do przeszczepu (Gartner, s. 200). Sto lat temu hitlerowscy naukowcy poszukiwali dowodów naukowych wskazujących na potencjalnie szkodliwe skutki transfuzji żydowskiej krwi, próbując odnaleźć w niej biologiczną esencję rasy (Smith, 2020).

Skoro zatem Rosja uległa zakażeniu ze strony zepsutego Zachodu (a opozycja wobec wojny bywa określana, spośród wielu mian, jako „pacyfikoprostytucja”, s. 211), nic dziwnego, że nieodzowne są akcje o charakterze „medycznym”. Działalność opresyjna policji bywa określana jako „prace oczyszczające” (Gartner, 2023, s. 200). Zarazem objawia się też inny, zdaniem Gartnera, centralny motyw rosyjskiej propagandy, a mianowicie sakralizacja przemocy, wojny i „męczeńskiej” śmierci⁴. Jest to antidotum na zepsucie: „wojna i zniszczenie ratują młodych, ratują naród, tworzą cuda, (...) wojna jest najsilniejszym lekarstwem Boga, jest bardziej uzdrawiająca dla ojczyzny i Kościoła niż wszystkie społeczeństwa, przemówienia i slogany” (s. 163). „Walka z wrogami Boga jest wyrazem niewinności” (Snyder, s. 42).

Wstręt pozostaje istotny nie tylko z powyższych powodów. Jest to też emocja, która w ścisły sposób – zarówno w badaniach laboratoryjnych (Giner-Sorolla 2019; Sherman, Haidt, 2011; Harris, Fiske, 2011; Landry, 2022), jak i analizie historycznej i konceptualnej (Smith, 2020, Steizinger, 2018) ściśle się wiąże ze zjawiskiem dehumanizacji. Potwierdzają to również wyniki badań wskazujące na związki dehumanizacji z wrażliwością *behawioralnego układu immunologicznego* (BIS, Landry, 2022). Z kolei dehumanizacja wroga to zjawisko pokrewne przemocy i eksterminacji.

1.6 Dehumanizacja

„Po co truć garstkę karaluchów sarinem, skoro jest wiele prostszych i tańszych sposobów” (Garnet, 2023, s. 17) – taki język ekstremistyczny w coraz większym stopniu wpływa do głównego nurtu. Umożliwia to m.in. omówiona wcześniej specyfika mediów społecznościowych, kanałów filmowych oraz blogów informacyjnych. Spośród wielu określeń Ukraińcy przedstawiani są jako „nieludzie”, „robactwo” lub „Rosjanie, którzy się zbydlęci” (Gartner, 2023, s. 178). Choć dehumanizacja nie wydaje się warunkiem wystarczającym, bezpośrednio prowadzącym do ludobójstwa (Savage, 2013), to jednak pozostałe przedstawione w tekście zjawiska – zwłaszcza ładunek emocjonalny i moralny – mogą stanowić odpowiednią „bazę”.

W pewnym sensie nie jest jasne, czym dokładnie jest człowieczeństwo potencjalnie odmawiane Ukraińcom oraz jak ten proces zachodzi i czym się charakteryzuje. Trudno określić, czy dehumanizacja oznacza tu coś oprócz wyrażenia antypatii i nienawiści, tj. czy stanowi proces odrębny, np. charakteryzujący się zmianami w funkcjonowaniu obszarów mózgu odpowiedzialnych za poznanie społeczne (Harris, Fiske, 2014) bądź ślepotą na życie mentalne swoich przeciwników (Waytz i in., 2010).

Na marginesie warto poczynić uwagę, że dehumanizacja zwykła powinna być postrzegana jako mechanizm dezaktywacji moralnej (Bandura i in., 1996). Nie jest

⁴ Ciekawą tego ilustracją jest, zdaniem Gartnera, kinowa superprodukcja „Stalingrad”, którą od większości zachodnich produkcji odróżnia szlachetna męczeńska śmierć głównych bohaterów.

jednak jasne, czy w przedstawionej sytuacji taki mechanizm byłby w ogóle potrzebny. Po pierwsze, Fiske i Rai (2015) wyraźnie stwierdzają, że ich koncepcja przemocy moralnej zakłada, iż zachodzi ona właśnie między ludźmi. Po drugie, niewiadomą pozostaje sam sposób funkcjonowania ludzkiego umysłu w okolicznościach, gdy obiektem nienawiści stają się zamaskowani wrogowie na ekranie telewizora, a ostrzał artyleryjski prowadzi się z odległości wielu kilometrów. Nie jest jasne, w jaki sposób może funkcjonować nasz umysł (w szczególności jego obszary odpowiedzialne za poznanie społeczne, relacje międzyludzkie, empatię i altruizm) w tak nowym (zapośredniczonym technologicznie) środowisku (Florek, Piotrowski, 2018). Szczególnie że sama empatia, pod nieobecność odpowiedniego systemu przekonań i wartości (Bloom, 2017), wydaje się łatwo ulegać stronnictwej plemienności. Jeśli koncentruje się na zbrodniach popełnionych na bezbronnych dzieciach, może nie tyle odwozić, ile wręcz popychać do przemocy.

Podsumowanie

W ramach podsumowania warto raz jeszcze pokreślić fragmentaryczny charakter niniejszej pracy, której celem było nie tyle przedstawienie kompleksowej analizy języka propagandy rosyjskiej bądź dokonanie historycznej oceny jej twierdzeń i argumentów, ile zarysowanie użytecznej w zamysle, choć z pewnością nie jedynej, perspektywy interpretacyjnej. Zgodnie z tym zamysłem zostały zużytkowane wybrane koncepcje psychologiczne, które wydały się autorowi użyteczne i obiecujące. Co więcej, trudno ocenić, jaką część całości przekazu medialnego stanowią omawiane tutaj treści. Jednakże samo ich występowanie wydaje się znaczące.

Dehumanizacja, język legitymizujący przemoc i manicheizacja rzeczywistości to elementy dyskursu znajome z historii i słusznie budzące niepokój. Zaprezentowane zostały w niniejszej pracy w konkretnym rosyjskim kontekście – wsparte motywami specyficznymi dla rosyjskiego imaginarium. W połączeniu ze specyfiką współczesnego scyfryzowanego społeczeństwa można odnieść wrażenie, że znajome badaczom motywy krystalizują się w nowej, indywidualnej formie. Wymagać to może od naukowców przystosowywania dotychczasowych teorii do tej nowej rzeczywistości, która nie jest, niestety, rzeczywistością „bajkową”.

Maciej Ignatowski

Autor jest absolwentem Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, gdzie uzyskał tytuł licencjata w dziedzinie kognitywistyki oraz tytuł magistra psychologii. Praca magisterska dotyczyła dehumanizacji w kontekście stosunków polsko-rosyjskich. Jego zainteresowania skupiają się na obszarze psychologii społecznej, w szczególności szybko postępujących procesach polaryzacji społecznej i wzajemnych powiązaniach pomiędzy dehumanizacją, przemocą opartą na przesłankach moralnych i odpolitycznieniem przeciwników politycznych

Bibliografia

- Arendt, H. (2020). *Kondycja ludzka*. Warszawa: Aletheia.
- Bandura, A., Barbaranelli, C., Caprara, G.V., Pastorelli, C. (1996). Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71 (2), 364-374. Pobrane z: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.71.2.364>.
- Bloom, P. (2017). Przeciw empatii. *Argumenty za racjonalnym współczuciem*. Poznań: Charaktery.
- Carlson, T. (2024). Pobrane z: <https://www.youtube.com/watch?v=fOCWBhuDdDo&t=301s>.
- Fiske, A.P., Rai, T.S. (2015). *Virtuous violence: Hurting and killing to create, sustain, end, and honor social relationships*. Cambridge: University Press.
- Florek, S. (2019). Radykalizacja w kontekście ewolucyjnym. In: S. Florek, B. Gulla, P. Piotrowski, *Radykalizacja. Konteksty psychologiczne* (pp. 108-133). Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Biblioteka Jagiellońska.
- Florek, S., Piotrowski, P. (2018). Kulturowe narzędzia zła moralnego – ujęcie kognitywno-ewolucyjne. *Kultura i wartość*, 25, 101-118.
- Frankl, V. (2011). *Człowiek w poszukiwaniu sensu*. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Gartner, I. (2023). *Za Putina. Mroczny portret faszystowskich ruchów młodzieżowych w Rosji*. Warszawa: Wydawnictwo Prześwity.
- Ginges, J., Atran, S. (2011). War as a moral imperative (not just practical politics by other means). *Proceedings. Biological sciences*, 278 (1720), 2930-2938. Pobrane z: <https://doi.org/10.1098/rspb.2010.2384>.
- Giner-Sorolla, R., Russell, P.S. (2019). Not just disgust: Fear and anger also relate to intergroup dehumanization. *Collabra: Psychology*, 5 (1). Pobrane z: <https://doi.org/10.1525/collabra.211>,
- Haidt, J. (2001). *The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment*. *Psychological Review*, 108 (4), 814-834. Pobrane z: <https://doi.org/10.1037/0033-295X.108.4.814>.
- Haidt, J. (2014). *Prawy umysł*. Warszawa: Wydawnictwo Smak Słowa.
- Harris, L.T., Fiske, S.T. (2011). Dehumanized Perception: A Psychological Means to Facilitate Atrocities, Torture, and Genocide?. *Zeitschrift für Psychologie*, 219 (3), 175-181. Pobrane z: <https://doi.org/10.1027/2151-2604/a000065>.
- Haslam, N. (2006). Dehumanization: An integrative review. *Personality and Social Psychology Review*, 10 (3), 252-264. Pobrane z: https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1003_4.
- Heller, M. (2009). *Historia imperium rosyjskiego*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Jurasz, W. (2023). Pobrane z: <https://www.youtube.com/watch?v=l6bK5pVf5Mg>.
- Kruglanski, A., Gelfand, M., Belanger, J., Sheveland, A., Hetiarachichi, M., Gunaratna, J. (2014). The Psychology of Radicalization and Deradicalization: How Significance Quest Impacts Violent Extremism. *Advances in political psychology*, 35 (1). Pobrane z: <https://doi.org/10.1111/pops.12163>.
- Krebs, D.L. (2008). *Morality: An Evolutionary Account. Perspectives on Psychological Science*, 3 (3), 149-172. Pobrane z: <https://doi.org/10.1111/j.1745-6924.2008.00072.x>.
- Landry, A.P., Ihm, E., Schooler, J.W. (2022). Filthy Animals: Integrating the Behavioral Immune System and Disgust into a Model of Prophylactic Dehumanization. *Evolutionary psychological science*, 8 (2), 120-133. Pobrane z: <https://doi.org/10.1007/s40806-021-00296-8>.

- Mouffe, Ch., (2015). *Agonistyka. Polityczne myślenie o świecie*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Piotrowski, P. (2019). Radykalizacja z punktu widzenia psychologii społecznej. In: S. Florek, B. Gulla, P. Piotrowski, *Radykalizacja. Konteksty psychologiczne* (pp. 68-107). Uniwersytet Jagielloński, Biblioteka Jagiellońska.
- Pomerantsev, P. (2020). *To nie jest propaganda. Przygody na wojnie z rzeczywistością*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Rozin, P., Haidt, J., McCauley, C.R. (2008). Disgust. In: M. Lewis, J.M. Haviland-Jones, L.F. Barrett (Eds.), *Handbook of emotions* (3rd ed., pp. 757-776). The Guilford Press.
- Russell, P.S. & Giner-Sorolla, R. (2011). Moral anger, but not moral disgust, responds to intentionality. *Emotion (Washington, D.C.)*, 11 (2), 233-240. Pobrane z: <https://doi.org/10.1037/a0022598>.
- Russell, P.S., Giner-Sorolla, R. (2013). Bodily moral disgust: what it is, how it is different from anger, and why it is an unreasoned emotion. *Psychological bulletin*, 139 (2), 328-351. Pobrane z: <https://doi.org/10.1037/a0029319>.
- Savage, R. (2013). Modern genocidal dehumanization: a new model, *Patterns of Prejudice*, 47:2, 139-161, 10.1080/0031322X.2012.754575.
- Sherman, G.D, Haidt, J. (2011). Cuteness and Disgust: The Humanizing and Dehumanizing Effects of Emotion. *Emotion Review*, 3 (3), 245-251. Pobrane z: <https://doi.org/10.1177/1754073911402396>.
- Shweder, R.A., Much, N.C., Mahapatra, M., Park, L. (1997). The „big three“ of morality (autonomy, community, divinity) and the „big three“ explanations of suffering. In: A.M. Brandt, P. Rozin (Eds.), *Morality and health* (pp. 119-169). Taylor & Frances/Routledge.
- Skitka, L.J., Bauman C.W., Lytle B.L. (2009). The limits of legitimacy: moral and religious convictions as constraints on deference to authority. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 97, 567-78
- Skitka, L.J., Morgan, G.S. (2009). The double-edged sword of a moral state of mind. In D. Narvaez & D.K. Lapsley (Eds.), *Personality, identity, and character: Explorations in moral psychology* (pp. 355-374). Cambridge University Press. Pobrane z: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511627125.017>.
- Skitka, L.J., Mullen, E. (2008). Moral convictions often override concerns about procedural fairness: A reply to Napier and Tyler. *Social Justice Research*, 21, 529-546.
- Skitka, L.J., Liu, J.H., Yang, Y., Chen, H., Liu, L., Xu, L. (2013). Exploring the Cross-Cultural Generalizability and Scope of Morally Motivated Intolerance. *Social Psychological and Personality Science*, 4 (3), 324-331. Pobrane z: <https://doi.org/10.1177/1948550612456404>.
- Smith, D.L. (2020). *On inhumanity: dehumanization and how to resist it*. Oxford University Press.
- Smith, D.L. (2011a). *Less Than Human: Why We Demean, Enslave, and Exterminate Others*. St. Martin's Press.
- Snyder, T. (2015). *Czarna ziemia. Holocaust jako ostrzeżenie*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Snyder, T. (2019). *Droga do niewolności*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Steizinger, J. (2018). The Significance of Dehumanization: Nazi Ideology and Its Psychological Consequences. *Politics, Religion & Ideology*, 19 (2), 139-157, 10.1080/21567689.2018.1425144.
- Waytz, A., Gray, K., Epley, N., Wegner, D.M. (2010). Causes and consequences of mind perception. *Trends in Cognitive Sciences*, 14 (8), 383-388. Pobrane z: <https://doi.org/10.1016/j.tics.2010.05.006>.

Westen, D., Blagov, P.S., Harenski, K., Kilts, C., Hamann, S. (2006). Neural bases of motivated reasoning: an fMRI study of emotional constraints on partisan political judgment in the 2004 U.S. Presidential election. *Journal of cognitive neuroscience*, 18 (11), 1947-1958. Pobrane z: <https://doi.org/10.1162/jocn.2006.18.11.1947>.

1tv.ru. (2014). <https://www.youtube.com/watch?v=kgfkWExDrUQ>.

